

УДК 304.4

ПОЛІТИЧНИЙ АКЦІОНІЗМ У СУЧАСНОМУ МИСТЕЦТВІ ЯК СОЦІАЛЬНА ДІЯ

Бавикіна В. М.,

аспірант соціологічного факультету

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті представлений аналіз такої форми сучасного мистецтва як політичний акціонізм. Він розглянутий у контексті інтерпретативної соціології Макса Вебера як соціальна цілераціональна дія, що має ознаки як мистецького твору, так і політичного протесту.

В статье представлен анализ такой формы современного искусства как политический акционизм. Акционизм рассматривается в контексте интерпретативной социологии Макса Вебера как социальное целерациональное действие, у которого есть признаки как произведения искусства, так и политического протеста.

The article consists analysis of such contemporary art form as political actionism. Actionism as instrumental-rational social action is considered in context of Max Weber's interpretive sociology. It has evidences of art form and political protest either.

Ключові слова: сучасне мистецтво, соціальна дія, політичний акціонізм, політичний протест, соціальний конфлікт.

Постановка проблеми. Художній акціонізм – це мистецький феномен, що виник у другій половині ХХ століття як мистецтво прямої дії, що реалізується за допомогою різноманітних художніх засобів, методів та прийомів як соціальний та політичний протест.

На сьогодні прикладами акціонізму є Віденський художній акціонізм (середина ХХ століття) та політичний акціонізм у Росії (кінець ХХ століття). В інших країнах також можна знайти приклади окремих акцій, але це не систематичне явище, що не має спільного контексту.

Акціонізм є реакцією на громадську та політичну ситуацію, але його поява є швидше симптомом проблеми, ніж його ілюстрацією або критикою, що зазвичай є традиційним підходом у політичному мистецтві. Появу політичного акціонізму можна пов'язати з неможливістю прояву особистої та публічної свободи громадянина – саме тому такий прояв набуває гіперболізованих і радикальних для суспільства форм. Аналіз акцій дозволяє простежити динаміку трансформацій соціальної реальності, виділити основні процеси та фактори її формування.

У роботі політичний акціонізм розглядається виключно як раціональна свідомо дія художника, що не є результатом психічних відхилень або недостатньо розвинутих розумових здібностей. Здійснюється спроба ідентифікувати політичний акціонізм як соціальну комунікативну дію, що передбачає проактивність і головною метою якої є спроба трансформації соціальної реальності. Основою для існування такої дії є знання соціальних правил та їх аналіз для подальшої зміни рутинних практик.

Мета статті. У контексті розгляду політичного акціонізму як соціальної дії ми маємо звернутись до кількох теорій інтерпретативної соціології – теорії соціальної дії Макса Вебера та символічного інтеракціонізму Джорджа Міда.

Виклад основного матеріалу. Політичний акціонізм може розглядатись як неінституціонізована соціальна практика, яка вступає в протиріччя з іншими (хабітулізованими) практиками і таким чином породжує нові патерни дії та нові змісти. Але термін «практика» передбачає певний рівень неусвідомленості суб'єкта в момент її здійснення. Тому розглядаючи акціонізм як практику, ми нівелиємо одну із головних характеристик даного феномена – усвідомленість, раціональність і навмисність. Саме такий набір характеристик Вебер надав соціальній дії, яка, на відміну від практики, ще не входить у звичку і має усвідомлений зміст, яким його наділяє людина в момент звернення, і який вона може пояснити. Соціальна дія – це будь-яка дія, що направлена на іншу людину або групу осіб; це будь-яке проявлення соціальної активності (діяльність, поведінка, реакція, активність).

У контексті розгляду політичного акціонізму можна ототожнювати соціальну дію та соціальну взаємодію, адже акція викликає відповідну дію (від випадкових глядачів, поліцейських), але водночас може її і не викликати (перехожі можуть проходити повз і ніяк не реагувати на дії акціоніста). Також метою відповідної реакції (якщо вона з'являється) може бути не діалог, а припинення дії, усунення художника та його ізоляція. Тим не менш соціальна взаємодія є основою політичної акції. Тільки взаємодія дозволяє закріпити за художником його соціальну роль, а глядач при даній взаємодії має можливість отримати знання, інформацію та досвід. На думку Пітіріма Сорокіна, соціальне взаємодія – це взаємний обмін колективним досвідом, знаннями, поняттями, вищим результатом якого є виникнення «культури» [4, с. 526].

Ми на самому початку відмовляємося від парадигми Дюркгейма, який зазначає, що дії людини обумовлені соціальною структурою, тобто об'єктивними зовнішніми факторами, виключаючи можливість впливу та конструювання людиною соціальної реальності. Натомість будемо послуговуватись підходом, започаткованим Вебером, де людина наділяється можливостями та правами суб'єкта, соціального агента (чи актора). Це не означає, що ми повністю виключаємо вплив системи на дії суб'єкта, але ми залишаємо за ним можливість проявляти індивідуальність та ініціативу та можливість конструювання соціальних інститутів. Доцільнішим буде колабораційний принцип Бергера та Лукмана, які об'єднали ці дві концепції, пропонуючи гіпотезу, що з одного боку дії людини детерміновані суспільством, а з іншого – людина впливає на суспільство. Це одночасний паралельний процес, дві складові якого не суперечать одна одній, а органічно створюють і підтримують баланс соціальної реальності.

Своєю соціальною дією акціоністи вимушені порушувати механізми соціального контролю та соціальні норми.

Макс Вебер сформулював, що у фокусі суб'єктивної соціології перебувають мотивовані дії соціальних агентів, які можуть бути зрозумілі та інтерпретовані шляхом проникнення в їх суб'єктивні смисли. Однак таке розуміння стосувалося у Вебера лише раціональних дій, орієнтованих на досягнення певних практичних цілей. За Вебером найважливіше – суб'єктивні уявлення, думки і смисли, які в підсумку і формують очікування. Контекст акціонізму може розумітися так: відмінні від загальноприйнятих уявлення акціоністів привели до інших очікувань від держави, правових норм (вірніше практичного втілення цих норм), що призвело до того, що держава і соціальні інститути не виправдали дані очікування і це спровокувало конфлікт інтересів, який в свою чергу породжує саму акцію. Це пояснюється появою первісного конфлікту, але поки що не пояснює саме таку форму його демонстрації.

Про «суспільно орієнтовані дії» ми будемо говорити в тих випадках, коли дії індивіда суб'єктивно усвідомлено співвідносяться з діями інших людей [1, с. 509]. (Тут можна зробити акцент на слові «суб'єктивно», тому що, якщо взяти норму, то дії акціоністів не співвідносяться з діями інших, оскільки вони порушують громадський порядок, суспільну норму, закон, але самі акціоністи стверджують, що їхні акції для людей. Також тут можна сказати про те, що так чи інакше дії акціоністів «співвіднесені», оскільки як вони детерміновані діями інших людей, залежать від них і трансформуються залежно від них).

Вебер виділяє три умови, які повинні задовольняти усупільнення (суспільно орієнтовані) дії:

1. Вони усвідомлено орієнтовані на очікування, які засновані на певних постановах.
2. Ці встановлення сформульовані суто цілераціонально відповідно до очікуваних в якості слідства дій усупільнення орієнтованих індивідів.
3. Смыслова орієнтація індивідів суб'єктивно цілераціональна.

І далі Вебер говорить про те, що необхідна для соціальної дії «орієнтація» поведінки може полягати і в протидії встановленим порядкам. Але навіть така протидія і порушення правил залишає даного агента учасником товариства і не виключає його. Тобто навіть руйнівні дії акціоністів ми повинні розглядати як частину громадського порядку, а маргіналізованих акторів теж як частину суспільства. Але при цьому, вказує Вебер, під час дії індивіда, що порушує громадський порядок, даний індивід все-таки може очікувати, що інші цього порядку будуть дотримуватися. Саме ця умова дає можливість раціоналізувати дію і передбачити деякі наслідки, тому що в умовах акції немає жодної раптової неординарної дії, яка вривається в повсякденну соціальну реальність. Ми не будемо думати, що випадкові глядачі приєднуватимуться до акції – в момент порушення порядку одним індивідом, інші продовжуватимуть цього порядку дотримуватися.

Важливим також є те, на що саме індивід орієнтує свою дію. Якщо ми припустимо, що акціоніст орієнтований виключно на державу, то звузимо його практику до класичного протистояння політичній опозиції. Також ми не можемо обмежити дану дію ні громадськими групами, ні полем мистецтва. Саме цей конфлікт є перешкодою для встановлення меж акціонізму і віднесення його до будь-якої категорії, що має чіткі межі (мистецтво чи політика, перформанс або соціальний протест). Дану розбіжність можна вирішити завдяки теорії дії Вебера [1, с. 513], який вказує

на можливість дії бути усвідомлено орієнтованою на кілька систем установлень. Таким чином, акціонізм орієнтований на три системи установлень: мистецтво (конвенційні розпорядження авангардного мистецтва, на які орієнтує свої дії акціоніст), суспільство (вище ми вже вказали на орієнтацію як можливість порушення чого-небудь), держава. Вплив даних систем і рівень детермінованості завжди різний, але всі три системи мають емпіричну значимість з тієї причини, що поведінка акціоніста у втіленні акції орієнтується на ці три системи (вірніше на суб'єктивно усвідомлений сенс цих трьох систем) [1, с. 514]. Що важливо, Вебер вказує на суб'єктивність досягнутого сенсу, що дає нам можливість не виправдати дії акціоніста, а враховувати відмінність множинності усвідомлених суб'єктивних смислів однієї системи, які існують одночасно в одному місці. І дія акціоніста вважається маргінальною через те, що індивіди (якщо ми візьмемо середнє значення) вимагають, вірніше очікують, такої ж поведінки від інших індивідів (Вебер називає це «відповідно встановленим порядком суспільної поведінки»).

Вебер також розглядає дії, що не підпадають під традиційні уявлення та здійснюються без мотиву відповідати певним соціальним нормам або очікуванням. У зв'язку з чим виділяє певні типи соціальної дії:

1. Дії, що суперечать встановленому порядку.
2. Дії, що відхиляються від нормативних.
3. Дії, що обумовлені порядком.

У разі акціонізму неможливо застосувати до дії лише одну категорію, розглядаючи в подальшому акціонізм виключно в її рамках. Характеристики акціонізму, які ми визначили раніше, а саме обумовленість контекстом і свідоме порушення норм, дозволяють нам об'єднати дві останні категорії, де дії акціоніста відхиляються від норми, але водночас залежать від даної норми. Але і поєднання цих категорій лабільно.

Ціннісно-раціональна дія є розширеною традиційною дією, до якої додається момент усвідомлення – мотивів, засобів, методів тощо. Цілерациональна дія набуває такі самі якості, основною різницею між цими двома типами дії є орієнтація, якою в першому випадку постає цінність (що не ставить на перший план необхідність якісного результату), а в другому – ціль, тобто дія раціоналізована та прагматична, направлена на досягнення конкретного бажаного результату, що визначається заздалегідь. Ціннісно-раціональна дія полягає в тому, щоб здійснити певну, не індивідом задану цінність. Засоби для здійснення даної цінності людина вибирає, але сама цінність незмінно дана їй як би ззовні.

Акціонізм – дії, які порушують нормативні структури, а значить традиції і звичаї. І тут ми говоримо не про звичай порушувати громадський спокій, а про звичай проявляти Власний індивідуальність, про звичай свободи слова та звичай розмаїття способів життя, звичай гетерогенного Суспільства. При цьому абсолютно забувається, що звичай іноді захищений сильніше закону, бо на сторожі його стоїть моральне почуття. «Стабільність звичаю (як такого), – пише М. Вебер, – заснована, по суті, на тому, що індивід, який не орієнтується на нього в своїй поведінці, виявляється поза рамками» прийнятого «в його колі, тобто повинен бути готовий переносити всякого роду дрібні і великі незручності і неприємності, поки більшість оточуючих його людей рахується з існуванням цього звичаю» [1, с. 434]. Теорія соціальної дії Вебера представляє для нас інтерес з точки зору концептуалізації акціонізму як соціальної дії та розуміння її інтенціональних характеристик. Але необхідно зазначити, що ми не можемо розглядати цілісний феномен політичного акціонізму виключно в рамках даної теорії, адже тоді нам доведеться визнати герметичність акціонізму як дії, його самостійність (незалежність) та його визначальну роль у конструюванні соціальної структури. Таке твердження видається нам редуціоністським, яке до того ж нівелює дане нами визначення акціонізму, який, з одного боку має інтенції до зміни соціальної структури, але, з іншого, поява кожної акції обумовлюється змінами в даній структурі. З нашої точки зору більш коректним буде розглядати політичний акціонізм як соціальну дію, що детермінована різноманітними процесами соціальності, але одночасно є рефлексією даних змін, спробою їх художнього осмислення та локального постулювання нових принципів соціального життя. Таку, з першого погляду, суперечливість вирішує теорія структурації англійського соціолога Ентоні Гіденса, що одночасно вказує на механізми примусу зі сторони соціальної системи та активність і можливість стосовно незалежної дії з боку соціального агента. У даній роботі такий вибір продиктований специфікою самого політичного акціонізму, який постулює активного агента, дії якого обумовлені авторитарністю системи та її тиском. У нашій роботі ми маємо звернути увагу на теми влади, примусу, обмеження та можливості дії, адже саме функціонування та соціальний конфлікт, що виникає через порушення їх функцій, є джерелами політичного акціонізму.

Акціонізм є запереченням соціальних теорій, які редукують дії людини до механічного повторення одних і тих самих дій, що мають підтримувати життєдіяльність системи. Адже акціонізм є активною дією, яка не просто має ціль та зміст, а йде проти усталених правил та практик.

Щоб зрозуміти акціонізм та впевнитись у тому, що це не просто маргінальна течія чи божевільні люди, необхідно звернутись до смислів, які вкладають акціоністи у свої дії. Згідно з Вебером, саме це допоможе зрозуміти саму дію, адже саме поставлена мета визначає спосіб нашої дії. Акціонізм – це активна відповідь, а не пасивна реакція.

Активна дія, під визначення якої підпадає політичний акціонізм, Гідденс пов'язує з реалізацією влади – реалізацією здатності індивіда «втручатися (або стояти осторонь) в події, що відбуваються» (2, с. 56). У повсякденному житті кожен індивід, займаючи певне соціальне становище і перебуваючи в певному місці стратифікаційної системи, має зони особистого і громадського впливу. Процедури такого впливу вже не мисляться індивідом як прояв або реалізація його влади (або можливості її реалізації). Але одночасно зі звичною зоною впливу (які можуть бути пов'язані з професійною діяльністю, особистою і т.п.) кожен індивід має потенційну можливість «втручання» в інші сфери соціальної структури. Дане втручання може бути конструктивним, деструктивним, мати наслідки чи ні, але так чи інакше така здатність є у кожного індивіда (незалежно від того замислюється він про існування такої можливості чи ні). Гідденс також вказує на те, що незважаючи на популярну думку про обмеження влади індивіда тими обставинами, які можуть піддаватися змінам, такий фактор не може означати зникнення можливості дії. «Відсутність свободи вибору» не має на увазі заміну дії реакцією. «Для того, щоб бути діячем необхідно реалізовувати здатність до використання (постійно, в повсякденному житті) всього спектра влади, включаючи і вплив на використання влади іншими. Діяльність залежить від здатності індивіда «вносити зміни» в раніше існуючий стан справ або хід подій» [2, с. 56].

Як ми вже зауважували, концепт онтологічної безпеки – один із базових у теорії структурації. Це не тільки базовий фактор всього соціального життя, а й те, що визначає й обумовлює поведінку індивіда. Онтологічну безпеку можна розглядати як фундаментальну характеристику соціального життя індивіда. Що таке онтологічна безпека: «на вигляд другорядні і не суттєві правила поведінки, умовності у традиційному повсякденному соціальному житті виявляються фундаментальним каркасом соціального життя, відіграють першочергову роль у справі «приборкання» джерел підсвідомої напруженості, які в іншому випадку повністю поневолили б нас» [2, с. 19]. Ми можемо говорити про те, що політичний акціонізм порушує онтологічну безпеку інших суб'єктів, підриває основи доступності дискурсу. Про це навіть свідчить експеримент Гарольда Гарфінкеля, коли деякі учасники досліджу робити девіантні (що просто відхиляються від норми) дії і це порушувало «онтологічну безпеку» тих, хто був поряд. Це були експерименти, де вчений порушував звичний порядок.

У певний момент часу та простору (локально) політична акція порушає рутинну структуру соціальної системи, де рутинна забезпечує цілісність особистості соціального діяча в процесі його (або її) повсякденної діяльності [2, с. 111], призводячи до «критичної ситуації». Під «критичною ситуацією» Гідденс розуміє непередбачувані обставини радикального роз'єднання (порушення) цілісності, що впливає на значну кількість індивідів; ситуації, що загрожують або руйнують віру в стійкість інституціалізованих зразків соціальної поведінки [2, с. 112]. Але необхідно припустити, що таким порушенням послідовності моментів повсякденності акціонізм може бути лише на даному етапі його розвитку. При можливому набутті цієї течії інституціональних меж та певної хабітулізації (як це сталося власне з перформансом), акціонізм також має тенденції до рутинізації. Під політичним акціонізмом у такому випадку ми можемо розуміти позитивну «критичну ситуацію», яка не завдає шкоди ні фізичному, ні моральному здоров'ю індивіда, але порушує цілісність його символічних уявлень та інтерпретацій, втручається в його буденність, порушує буденність тим, що змінює стійкі норми соціальної поведінки та порушує віру в певні соціальні та політичні категорії. Буденна рутинна, в якій перебуває індивід, передбачає також певні стійкі цінності та погляди, а саме це і намагається порушити акціонізм. Чому ми вживаємо саме слово «втручається»? Таке слово може бути застосоване до будь-якого мистецтва, адже воно має потенціал трансформувати реальність на символічному рівні. Але практично всі види мистецтва є інституціоналізованими і індивід за власним бажанням дозволяє мистецтву впливати на себе, хоча б з тієї причини, що він добровільно йде в те місце, де це може відбутись. Щодо вуличних акцій та перформансів – то вони не є агресивними та не мають такої авторитарної форми. І зазвичай є анонованими, а тому очікуваними. Онтологічна безпека, про яку ми згадували раніше, є основою людської автономності, що перш за все забезпечується рутинною, тобто передбачуваністю та звичкою [2, с. 116]. Що в свою чергу передбачають збій у звичних реакціях та способах діяльності. Саме такий «збій» стається при випадковому неочікуваному (для індивіда) зіткненні з політичною акцією.

Висновки. Відсутність знання про такий вид діяльності, неможливість ідентифікації, а значить інтерпретації, призводить до «критичної ситуації». З цього і негативні реакції (в своїй більшості) на акціонізм: по-перше, через нерозуміння і неможливість інтерпретації, а по-друге, акціоністи порушують «базис довіри» (про який говорить Ірвінг Гофман). Індивіди не знають, що очікувати від того, хто вже порушив цей базис такою інтервенцією.

Література:

1. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер; сост., общ. ред. и посл. Ю.Н. Давыдова. М.: Прогресс, 1990. 808 с.
2. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк о теории структуризации. 2-е изд. / Э. Гидденс; пер. с англ. И. Тюрина М.: Академический проект, 2005. 528 с.
3. Сорокин П. Социальная и культурная динамика: Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений / П. Сорокин; пер. с англ. М.: РХГИ, 2000. 1054 с.
4. Сорокин П. Человек, цивилизация, общество / П. Сорокин; общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов. М.: Политиздат, 1992. 542 с.
5. Adorno T.W. Critical Models: Interventions and Catchwords / Theodor W. Adorno, Henry W. Pickford. New York: Columbia University Press, 2005. 448 p. (European Perspectives: A Series in Social Thought and Cultural Criticism).
6. Arendt Hannah. Between Past and Future. New York: Viking Press, 1961
7. Bishop C. Artificial Hells: Participatory Art and the Politics of Spectatorship / Claire Bishop. London; New York: Verso, 2012. 390 p.
8. Arns I. Subversive Affirmation: On Mimesis as a Strategy of Resistance / Inke Arns, Sylvia Sasse: [Electronic resource]. Access mode: http://www.inkearns.de/wp-content/uploads/2011/01/2006_Arns-Sasse-EAM-final-book.pdf